

Зіновій Коваль

доцент кафедри права і законотворчого процесу
ОРИДУ НАДУ при Президентові України, к.держ.упр.

УПРАВЛІНСЬКИЙ ВИМІР ДЕЯКИХ МЕНТАЛЬНИХ КОДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В УМОВАХ ПЕРМАНЕНТНИХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАГРОЗ

Публікація присвячена управлінському аналізу деяких ментальних кодів загальної стійкості української нації в умовах перманентних інформаційно-психологічних загроз. Розглядаються концептуальні підходи до визначення якісних характеристик суперечливих ментальних кодових виявів української нації в умовах перманентного інформаційно-психологічного тиску на неї як ззовні, так і з середини.

Ключові слова: психологічна стійкість, інформаційно-психологічний тиск, український культурний простір, комплекс захисних стратегій як механізмів ефективного державного управління.

Zinoviy Koval

Associate Professor, State Studies and Law Department
of ORIPA NAPA under the President of Ukraine, PhD in Public Administration

MANAGERIAL MEASUREMENT OF SOME MENTAL CODES OF GENERAL SUSTAINABILITY OF UKRAINIAN NATION UNDER CONDITIONS OF PERMANENT INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL THREATS

The publication is devoted to the management analysis of some mental codes of the Ukrainian nation's persistence in the conditions of permanent information and psychological threats. Conceptual approaches to the definition of qualitative characteristics of contradictory mental code manifestations in the Ukrainian nation under the conditions of permanent information-psychological pressure both from outside and from within are considered.

Formulation of the problem in general: Under the pressure of aggressive circumstances of the last century, in terms of permanent information and psychological threats, some mental sustainability codes of Ukrainian nation occurred negative changes that need to analyze and organize work on their correction, using mechanisms appropriate management strategies. This problem is partially seen in the works of Ukrainian scientists such as E. Libanov, S. Zlupko O. R. Fedyshyn, P. Kraluk, and journalists and writers such as O. Listopad, E. Hendin, W. Yeshkilev, O. Pokalchuk. Zeno Smith who is a Belgian diplomat of Ukrainian origin also touches this issue.

Allocation of previously unsolved parts of a common problem. The subject of managerial measurement of some mental code changes of the Ukrainian nation has been poorly researched. In conditions of destructive information-psychological influence, when weapon of mass information and psychological defeat is openly used against Ukraine, an undeclared hybrid war is being waged, and the problem of preserving and strengthening its information and psychological stability becomes particularly acute.

The purpose of the article is to define the conceptual approaches by analyzing national mental code changes to the state management by strengthening the information and psychological stability of the Ukrainian nation.

Key words: Psychological resilience, information psychological pressure, Ukrainian cultural space, a complex of protective strategies as mechanisms of effective state management.

Зіновій Коваль

доцент кафедри права і законотворчого процесу
ОРИГУ НАГУ при Президенті України

УПРАВЛЕНЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ НЕКОТОРЫХ МЕНТАЛЬНЫХ КОДОВ ОБЩЕЙ СТОЙКОСТИ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ В УСЛОВИЯХ ПЕРМАНЕНТНЫХ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ

Публикация посвящена управленческому анализу некоторых ментальных кодов стойкости украинской нации в условиях перманентных информационно-психологических угроз. Рассматриваются концептуальные подходы к определению качественных характеристик противоречивых ментальных кодовых проявлений в украинской нации в условиях перманентного информационно-психологического давления как извне, так изнутри.

Ключевые слова: психологическая стойкость, информационно-психологическое давление, украинское культурное пространство, комплекс защитных стратегий как механизмов эффективного государственного управления.

Постановка проблеми

Під тиском агресивних обставин минулого століття, в умовах перманентних інформаційно-психологічних загроз, у деяких ментальних кодах стійкості української нації сталися негативні зміни, які необхідно проаналізувати та організувати роботу над їх виправленням, застосовуючи механізми відповідних управлінських стратегій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дана проблематика частково розглядається у роботах українських вчених Е. Лібанової, С. Злупка, О. Губко, Р. Федішина, П. Кралюка, публіцистів та письменників О. Листопада, Є. Гендіна, В. Єшкілева, О. Покальчука.

Також цієї теми торкається бельгійський дипломат українського походження Зенон Коваль.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Тема управлінського виміру стійкості деяких ментальних кодових змін української нації є малодослідженою. В умовах деструктивного інформаційно-психологічного впливу, коли проти України відкрито застосовується зброя масового інформаційно-психологічного ураження, ведеться неоголошена гібридна війна, особливо гостро постає проблема збереження і підсилення її інформаційно-психологічної стійкості.

Мета

Мета публікації – окреслення концептуальних підходів, через аналіз національних ментальних кодових змін, до державного управління зміцненням інформаційно-психологічної стійкості української нації.

Вклад основного матеріалу

Життєдайна енергетика української землі, наш національний культурний простір не одне століття забезпечують українців природною стійкістю. Саме завдяки їм український етнос зберігся, вижив, незважаючи на те, що зовнішні чинники склалися для нього більш ніж несприятливо, а подекуди – катастрофічно. Інші етноси в таких агресивних не життєдайних умовах давно зникли б з лиця Землі, український ж етнос продовжує боротьбу за місце під Сонцем на своїй споконвічній землі у центрі Європи. Не даремно ж Наполеон говорив про те, що духовна сила відноситься до фізичної як три до одного, а географія країни стає її долею.

Особливо відчутний удар по українському етносу був нанесений у буремному ХХ столітті. Століпінські переселення українських селян на Схід, де згодом на чотирьох українських клинах (Зеленому, Сірому, Жовтому та Малиновому) проживало до 10 мільйонів українців. Хвилі перших українських еміграцій на Захід, в Канаду. Дві світові війни (1914–1918; 1939–1945), три голодомори (1921–1923; 1932–1933; 1946–1947), дві громадянських війни (1918–1921; 1944–1954) та супроводжувані ними серії жорстоких політичних репресій з депортаціями з історичних українських земель (операція «Вісла»), а також перманентна політика цілеспрямованої русифікації та аварія на Чорнобильській АЕС, занадто боляче дались взнаки Україні. Так, за офіційними даними, оприлюдненими ще за часів існування СРСР, населення України тільки з 1 січня 1941 року до 1 січня 1945 року зменшилося із 40,9 млн. до 27 млн [9].

Перша четверть ХХІ століття також не принесла полегшення українцям: анексія Криму і окупація частини Донбасу з масовим переселенням півтора мільйона громадян, руйнівними соціальними хвилями черговий раз накривають багатостраждальний Український народ та його землю. Тобто, саме українці вже більше 125 років, в центрі Європи, несуть на своїх плечах основну вагу смертельних світових загроз і негараздів та при цьому стійко залишаються окремим свідомим народом, перед яким не раз захищена ним Європа в неоплатному боргу.

Не дивлячись на об'єктивні негаразди, чудо стійкості сталося завдяки природній життєдайності української землі, міцному генофонду Українського народу, його самоорганізації. Так, від природи українці набули фізичну та ратну вправність, високу творчу розвинутість й побутову самодостатність, психологічну витривалість та розбірливість, чесний торговий хист, схильність до народовладдя та самоврядування, тягу до знань, а також потенціал інших необхідних цінностей, що сформували національний характер та культурний простір.

Кожен народ має як свої сильні, так і слабкі сторони. Саме на це вказує український дослідник Олексій Губко, підкреслюючи, що основні наші вади започатковувались з таких рис, як природна м'якість, делікатність, поступливість, скромність, що межує з самоприниженням, з готовністю визнати свою вторинність, меншовартість. Але водночас під позірною м'якістю, поступливістю, делікатністю українців ховається генетично затверділа національна стійкість і саме вона допомогла нам не переступити останню, смертельну межу [4].

Впродовж ХХ-го та першої чверті ХХІ століть проти українців приховано застосовувалися особливі методи та засоби потужного інформаційно-психологічного тиску, зовнішніх маніпулятивних психологічних впливів, системних смислових антиціннісних атак, цілеспрямовано реалізовувались управлінські заходи з перетягування до таборів чужих еліт кращих представників української нації. Саме інформаційно-психологічна зброя поневолювачів завдала нашій ментальності відчутних втрат. Не одне покоління українців імперія масово фізично та психологічно розстрілювала. І сьогодні саме інформаційно-психологічні загрози стоять на перешкоді нашого повернення до дому, в Європу.

Перманентні атаки управлінського та психологічного характеру наших сусідів, з метою ослабити українську життєдайну енергетику, завжди супроводжувались нашими втратами із сфери українського культурного простору як захисного шару від всіляких руйнувань та шкідливого чужого опромінення. Цей український захисний культурний шар регулярно отримував пошкодження і вимагав певного часу та неймовірних зусиль для свого відновлення. Щоб у майбутньому Український народ та його суверенний національний культурний простір не зазнавали таких чутливих втрат – Україні вкрай потрібен комплекс захисних стратегій, як механізмів ефективного державного управління, здатних забезпечити їй безпечне й гідне місце серед європейської спільноти в нашому, вкрай вразливому інформаційному світі. Напрацювання та використання національних інформаційно-психологічних стратегій суттєво посилять стійкість Української держави, українського суспільства, української особистості.

Для цього необхідно, все ще олігархічну за своїм характером державу України, переформатувати в Українську державу середнього класу з ефективним управлінням та самоврядуванням. Треба навчитись вдало використовувати свої сильні сторони, ефективно діяти асиметрично. Проти противника доречно використовувати його ж силу, нехай він сам себе поборює. Україна – перша лінія захисту Європи і лінія ця має бути стійкою. Працювати на стійкість своєї першої лінії захисту повинна усвідомлено залучена і вся Європа. Україна, яка об'єктивно стоїть на захисті першої лінії оборони, повинна бути в економічному, політичному та ціннісному вимірах – стійкою, але багато в чому розраховувати на саму себе.

У національній стратегії стійкості українці повинні відштовхуватись від своїх сильних ментальних кодів сторін. Спасіння України – в успішній реалізації принципів політичного та економічного патріотизму. Закриття економічних циклів конкурентно-спроможних виробництв – стратегічне завдання Української держави. Не доречно закуповувати за кордоном те, що можна і життєво необхідно виробляти у себе, з високою доданою вартістю. Не захоплюватись запрошеннями іноземних «фахівців», витісняючи своїх кращих і дешевших менеджерів. Українську державу необхідно зміцнювати зсередини, диверсифікуючи політику стратегічних партнерств. Не дозволяти країнам-партнерам вибудовувати свої інтереси з Україною тільки їм на користь. Зовнішні зв'язки повинні бути збалансованими. Могутня Українська Армія плюс ефективна територіальна оборона, дієві й оперативні спецслужби – запорука стійкої національної безпеки.

Україна може і повинна створити свій стійкий національний інформаційний щит, для цього у неї є промислові, наукові й інтелектуальні потужності. При цьому голос України, телевізійна картина з України повинні досягати усіх куточків планети Земля. Передова, наступальна інформаційна політика, пропаганда своїх зовнішньополітичних кроків і успіхів – стратегічне завдання Української держави, без вирішення якого неможливий успішний рух вперед.

Всю інформаційно-психологічну діяльність з досягнення Україною стійкості необхідно, як це засвідчує європейський досвід і не тільки він, вести суто на національних засадах. Саме Європа винайшла поняття «національна держава» і «націоналізм». Усі європейські держави виростили на ґрунті націоналізму. Не можна ототожнювати «нацизм» і «націоналізм», адже нацизм – це шовінізм, расизм, а націоналізм – це любов до своєї нації, народу, етносу. Нація – етнос, у тілі якого працює Конституція, це – спільнота вільних громадян. Саме націоналізм кладе почуття патріотизму в основу своєї ідеології і практики. Націоналізм – це перетворення відданості своєї нації на тверді принципи та програми. (Короткий оксфордський політичний словник). Не даремно Іммануїл Кант у кінці 18 століття пророче зауважив, що «Європа або створить спільноту національних держав з республіканською формою правління і тоді пануватиме довічний мир, або шлях європейцям простелиться на такий собі цвинтар людства». Об'єднання на ґрунті націоналізму можливе і після здобуття державної незалежності, навіть упродовж тривалого часу, якщо цій незалежності є перманентна загроза. Так сталося в сучасному Ізраїлі. У

цьому відношенні Короткий оксфордський політичний словник пише наступне: «Як і чимало форм націоналізму, сіонізм, будучи його окремою формою, толерантно ставиться до значного ідеологічного розмаїття: можна бути релігійним або світським або світським сіоністом, вірити в капіталізм чи соціалізм у державі Ізраїль». За висловом знатного мислителя Франца Фанона «націоналізм є ліками, необхідними для лікування людства від недуги колоніалізму в усіх її вимірах». Але при цьому слід пам'ятати, що передозування будь-яких ліків може тягнути за собою неприємні, а часом і смертельні наслідки [3].

В Україні – великий запас життєздатності, вважає Євген Гендін – український громадський діяч, сатирик і музикант. У нас немає ординської ментальності. Ми – не країна рабів. У нас більше волелюбності, анархічності. Інколи це шкодить, часом іде на користь [2].

Те, що українська нація має внутрішні фізичні й психологічні резерви щодо виживання в екстремальних умовах, стало явним після відомих подій 2014 року. Соціолог, доктор економічних наук Елла Лібанова високо оцінює запас міцності українського суспільства. Сьогодні, на її думку, іде нормальне формування культури, адекватної поведінки та сприйняття українським суспільством того, що діється навколо нас. Але наш запас міцності зараз знаходиться на фазі затягування процесу супротиву нав'язаній нам агресії. Далі перед нами все одно гостро встане питання: або перемогти, або відтягувати фазу знищення якомога далі. Також соціолог відмітила, що населення України деструктивні сили свідомо заганяють, в ході інформаційно-психологічної війни, у стрес, щоб сформувати почуття безвиході та наблизити фазу знищення. Одним із чинників, що підвищують психологічну стійкість населення України Е. Лібанова вважає в нашій непоганій системі вищої освіти, що підтверджується високим світовими рейтингами, яка стає буфером від бідності. Адже людина з вищою освітою більш стійка до стресів та економічних негараздів та нам потрібно скорегувати вищу освіту, зблизивши її з потребами ринку праці [10].

Бельгійський дипломат українського походження Зенон Коваль також зауважує, що українська земля має в собі якусь містику, особливу енергетику. Скільки цивілізацій зникло без сліду, скільки знищили українців за останні століття, але Україна відроджується й існує [8]. Саме, напевно, тому за даними опитування Центру Разумкова 92% громадян України вважають себе етнічними українцями і лише 6% – етнічними росіянами. Тобто, не дивлячись на страшний кількасотрічний прес-терору нашого сусіда, що записав себе братом, українська незнищенна нація, як Фенікс із попелу, повстала знову у своїй більшості усім ворогам на подив. Чи не краще не ворогувати з Україною, а навчитись жити в цивілізованому мирі, як сусід з добрим сусідом [1]?!

Отже, Український народ черговий раз історично довів свою природну та фізичну стійкість, право на життя на своїй споконвічній етнічній території. Але, при цьому, в довготривалих битвах він отримав чимало травм, в першу чергу, психологічних. Тому все ще дається взнаки психологічний комплекс меншовартості, накинутий нашому народові у століття його напівколоніального бездержавного життя. Заниженою залишається і його здатність до структурованої та оперативної самоорганізації, протистояння омані. Україн-

ська національна церква організаційно і психологічно змушена ділити свою екуменічну територію з деструктивною діяльністю церкви іншої держави.

На сьогоднішній день Український народ, його активне громадянське суспільство і національна еліта все ще не спромоглися на утримання у своїх руках українських за духом і буквою ЗМІ, що знаходяться сьогодні у людей з подвійним, а то і потрійним громадянством. Тому Український народ не може оперативного довести до світової спільноти саме своє бачення розвитку тих чи інших національних і міжнародних проблем. За нього часто говорять олігархічні ЗМІ, маніпулюючи при цьому реальністю і народними прагненнями. Саме зараз, на етапі неоголошеної проти України гібридної війни, на перший план виходить потреба у розробці та реалізації національних стратегій стійкості, і не в останню чергу – стійкості інформаційно-психологічної.

Культура нації – всьому голова, особливо на крутих історичних поворотах. У теперішній Україні, вважає письменник Володимир Єшкілев, ми тільки починаємо розуміти себе, шукати свою роль у світі. І зрілого громадянського суспільства в Україні також поки що немає, адже його члени – це свідомі платники податків, які на власні гроші себе забезпечують. Але наші зміни пришвидшує неоголошена нам сусідом війна, яка всім дозволила відчутти масштаб України, посилити комунікаційні зв'язки між собою. На фронті люди з різних регіонів почали між собою окопний дискурс. Виникла низова комунікація (побратимство – З. К.), якої не було. Це і є становлення нації [5].

Український науковець Петро Кралюк, аналізуючи плюси і мінуси українського індивідуалізму, вказує нам на агресивну ментальність сусідніх народів, що пішли від угро-фінів, які звикли завойовувати і не здатні до компромісів. Саме стійкої ситуативної агресивності нам, українцям, і бракувало на крутих історичних поворотах, щоб не втрачати своє [7]. Якщо прискіпливо порівняти деякі складові частини ментального коду української нації, то приходиш до попереднього висновку, що кидається у вічі: сильні сторони української нації переплетені з їх слабкими, від тих історичних травм, що отримала українська нація, особливо за останні чотири століття свого життя.

Так, наша природна психологічна витривалість ослаблюється отриманими в ході боротьби за існування зайвими поступливістю та не конфліктністю. Наша невинна прогресивна тяга до справедливості кожен раз псується зайвою повагою, компромісною толерантністю до ворогів. Доведена історична самодостатність Українського народу послаблюється все ще не самодостатністю його еліти. Ратна вправність псується схильністю до старих прийомів у діях. Здорово фізична сила підринається недостатнім цивілізованим потенціалом агресивності. Процес всенародного визнання кола національних інтересів послаблюється часто їх політичною упередженістю. Наявність могутнього потенціалу своїх національних цінностей нівелюється легкістю сприйняття не кращих чужих. Наш чесний торговий хист часто втрачає від невміння наполегливо відстояти свою справжню ціну. Історична схильність до народовладдя послаблюється рефлексивністю, замість організованої наступальності. Історично українська нація консолідується більше через жертви та загрози, а роз'єднається часто через своїх героїв?!

Український фахівець в аграрній сфері, керівник групи компанії «Шувар» Роман Фецишин, аналізуючи деякі ментальні особливості українців, вказує на те, що Україна ділиться не на схід і захід, а на село і місто. Тому, зберігши і зміцнивши село, ми збережемо й зміцнимо Україну. Не створивши європейського села, ми ніколи не збудуємо європейську державу, але можемо втратити те, що маємо. Ніхто так не захищатиме землю, як людина, що на ній працює. Для України є один стратегічний і перспективний шлях – відродити село і дати в бюджет високий прибуток. І це готове зробити дрібне фермерство, яке буде сімейно вкорінене в українську землю і стане її справжнім вічним психологічно стійким господарем. Дрібні господарства тим і ефективніші, що можуть собі дозволити високу варіативність виробництва сільськогосподарської продукції, чого не можуть великі сільгоспвиробники, які показують темпи падіння свого виробництва до 40%, а в той же час дрібні підприємства дають 50% приріст [12].

Професор Степан Злупко нагадує нам, що економічні світогляди нашого Кобзаря також ґрунтувалися на необхідності господарської свободи в індивідуально-родинному господарюванні на селі. Особливою окрасою Шевченківської економічної моделі є акцент саме на економічній активності в подоланні рабсько-жебрацької психології. У Шевченка у тісній сув'язі перебувають господар-власник, знамениті технічні винаходи, «апостол правди і науки», правитель з праведним законом, тверда воля, соціальна справедливість, людська гідність [6]. Тільки сукупно, у взаємодії ці фактори здатні забезпечити динамізм поступу і вільний розвиток українців на своїй землі, з їх свободою господарювання через фермерське самоуправління. Саме фермерське самоуправління, добровільна самоексплуатація на своїй землі здатні вилікувати й подолати деякі набуті негативні наслідки у наших ментальних кодах.

Відомий український публіцист Олег Покальчук вважає українську націю недокомунікованою (недоспілкувалися, не домовилися, не дожили, не доробили, а з'ясували стосунки). У нас часто виходить процес заради процесу, без потреби у фіксованому результаті. Тому відомі у нас телеформати часто паразитують на цій соціально-психологічній рисі вітчизняної аудиторії: люди хочуть поговорити, хочуть процесу. Саме звідси незглибна народна любов до серіалів, бо вони тривають і тривають. У нас існує запит на раціональне, але відповідь дається саме на емоційне. Отож ми стаємо людьми вічного творчого процесу і це не є недорозвиненістю, а просто стало культурною особливістю, яка потребує корекції [11].

Аналітики схиляються до думки, що найбільш впливовими гравцями майбутнього стануть ті, хто зможе переконувати людей або маніпулювати ними. Створення новітніх міфів, привертання уваги й культивування довіри будуть ґрунтуватись на адресних, фрагментарно співпадаючих інтересах та цінностях. В наш інформаційний вік комунікативні технології все більше виступають в ролі опосередкованих управлінців, спочатку на особистісному рівні, пізніше на загальнонаціональному. Сьогодні у кожного появляється свій індивідуальний голос, який може почути уся світова мережева спільнота. Наступає той момент, коли один воїн за правду і справедливість зможе успішно вступити у дво-

бій навіть з державою, за умови, що буде підтриманий світовою мережевою спільнотою. На фоні послаблення діяльності партій і втрати довіри до них все це зробить політичні результати і вибори непередбачуваними, але від того не менш маніпулятивними. Щоб не залишатись об'єктом деструктивного інформаційно-психологічного впливу, необхідно опанувати практику опори в державному управлінні на сильні ментальні коди загальної стійкості української нації в умовах перманентних інформаційно-психологічних загроз.

Висновки

Управлінський вимір деяких ментальних кодів загальної стійкості української нації в умовах перманентних інформаційно-психологічних загроз демонструє, що вона історично довела свою природну та фізичну стійкість, право на життя на своїй споконвічній етнічній території. Але, при цьому, в довготривалих битвах вона отримала чимало травм, в першу чергу психологічних. Прискіпливе порівняння деяких складових частин ментального коду української нації приводить до висновку, що сильні сторони української нації переплетені зі слабкими, від тих історичних травм, що вона отримала, особливо за останні чотири століття свого життя.

Щоб у майбутньому українська нація та її суверенний національний культурний простір не зазнавали таких чутливих втрат – Україні вкрай потрібен комплекс захисних стратегій, як механізмів ефективного державного управління та самоуправління в інформаційно-психологічній сфері, здатних забезпечити їй безпечне й гідне місце серед європейської спільноти в нашому, вкрай вразливому інформаційному світі.

Необхідно все ще олігархічну за своїм характером державу Україну переформатувати в Українську державу середнього класу з ефективним державним управлінням та самоуправлінням. Треба навчитись використовувати свої сильні сторони, ефективно діяти асиметрично. У своїй стратегії українці повинні відштовхуватись від своїх сильних ментальних кодових сторін. Спасіння України – в реалізації принципів політичного та економічного патріотизму. Всю інформаційно-психологічну діяльність з досягнення Україною стійкості необхідно, як це засвідчує європейський досвід і не тільки він, вести на національних засадах.

Література.

1. Газета «Український Кур'єр». 13.04.2017. С. 1.
2. Гендін Є. Україна переживе Росію на карті світу. *Країна*. 2017. 30 бер. №312(365). С. 19.
3. Грабовський С. Яким має бути капіталізм? Або про український націоналізм і проблему постколоніальної модернізації. *День*. 2017. 11 бер. №41–42. С. 6.
4. Губко О. Психологія українського народу: наукове дослідження у 2-х кн. Кн .2: Психологічні особливості краян у міжчасі Трипілля – сучасна Україна. ТОВ «Видавництво друкарня Діло» 2013. С. 396.
5. Єшкілев В. Надалі обійдеться без Майдану. *Країна*. 2017. 11 трав. №18 (371). С. 11–14.
6. Злупко С. Економічний світогляд Кобзаря і наше сьогодні. *Урядовий Кур'єр*. 2002. 16 бер. №51. С. 8–9.
7. Кралюк П. Владу не реба паплюжити – треба вчитися її змінювати. *День*. 2012. 31 черв. 9 вер. №154-155. С. 22.

8. Коваль З. Єдине, що є певним у ситуації із Трампом, – це його непередбачуваність. *Український тиждень*. 2017. 6 квіт. №13(489). С. 30–32.

9. Листопад О. Битва за уми. *Урядовий кур'єр*. 2017. 28 лют. №38. С. 5

10. Лібанова Е. Нація мігрантів. *Кореспондент*. 2017. 17 берез. С. 32.

11. Покальчук О. Ми сидимо з такою великою національною пляшкою в соціальній мережі й говоримо, що перед світанком тіні щодалі густіші. *Український тиждень*. 2017. 14–20 квіт. №15 (491). С. 22–25.

12. Федішин Р. Україна ділиться не на схід і захід, а на село і місто. *Високий замок*. 2017. 18–24 трав. С. 7.